

UDK:808.5

Sevara USMANOVA,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: mahkamovasevara078@gmail.com

NamDU dotsenti D.Sarimsakova taqrizi asosida

O'ZBEK VA INGLIZ TARIXIY ROMANLARIDA MALIKALAR SHAXSI VA ULARNING IJTIMOY-SIYOSIY HAYOTDA TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Kishilik shakllanib qadam qo'ygandan beri ayollarning nomi ijtimoiy faoliyatning barcha sohasida tilga olingan. Ushbu maqolada Tarixiy manbalarda nomlari tilga olingan ayollardan yetishib chiqqan davlat arboblari, otashin vatanparvarlar, ilm-manfatni yuksak qadrlagan mashhur olimlar, so'z san'atining iftixori bo'lgan iste'dodli shoirlar maqolada aks etgan.

Kalit so'zlar: Tarixiy roman, tarixiy shaxs, malika, ijtimoiy-siyosiy hayot.

ЛИЧНОСТИ КОРОЛЕВ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ И ИХ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

Аннотация

С момента становления личности имя женщины упоминается во всех сферах общественной деятельности. В этой статье представлены государственные деятели, выросшие из женщин, имена которых упоминаются в исторических источниках, пламенные патриоты, известные ученые, высоко ценившие науку, талантливые поэты, гордившиеся искусством слова.

Ключевые слова: Исторический роман, историческая личность, королева, общественно – политическая жизнь.

THE IDENTITY OF PRINCESSES AND THEIR ROLE IN SOCIO-POLITICAL LIFE IN UZBEK AND ENGLISH HISTORICAL NOVELS

Annotation

Since the formation of personality, the name of women has been mentioned in all areas of social activity. This article features statesmen, fiery Patriots, famous scientists who highly appreciate science, talented poets who are the pride of the word art, who have grown up with women whose names are mentioned in historical sources.

Key words: Historical novel, historical person, queen, socio – political life.

Kirish. Xalqimiz tarixining eng ahamiyatli davri – Temuriylarga daxldor bo'lgan manbalar bir muncha keng o'rganilmoqda hamda bu davrga oid ilmiy va badiiy asarlar dunyo yuzini ko'rdi. Tarixiy manbalarda nomlari tilga olingan ayollardan yetishib chiqqan davlat arboblari, otashin vatanparvarlar, ilm-manfatni yuksak qadrlagan mashhur olimlar, so'z san'atining iftixori bo'lgan iste'dodli shoirlar fikrimizning yorqin dalilidir. Islom tamadduni keng tarqalgan Sharq mamlakatlarida shariat va din hech qachon ayollarning ma'rifatiga ilm olishga intilishini cheklab qo'ymaganligi bois, har bir tarixiy davrda yashab o'tgan va ilm-fanning turli sohalarida, adabiyot va san'atda, davlat va ijtimoiy boshqaruvda nufuzli martabalarga erishgan ayollar nomini sanab o'tishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Shu o'rinda yuqoridagi fikrlarni tasdiqlovchi, qimmatli manbalardan biri, Rizouddin Faxriddin o'g'lining "Mashhur xotunlar" (tarixda nomi chiqqan ayollar)[1] nomli tazkira janriga oid asarida nomlari keltirilgan 550 nafar dunyoning to'rt mintaqalarida yashab o'tgan mashhur ayollarning tarixi qalamga olingan. Tazkira tuzilmasiga ko'ra sharq xalqlari tarixida sezilarli I qoldirgan mashhur ayollarning nomlari zikr etilgan. Ular orasida payg'ambarlar avlodiga aloqador ayollar, qolaversa ular orasidan yetishib chiqqan shoirlar, sahoba ayollar, mufossiralar, faqihalar, hadis ilmi bilimdonlari, mudarrisalar, mug'oniylar va boshqa soha vakillarining nomlari tilga olingan. Masalan, Bag'dod shahrining yirik madrasalaridan birida mudarrislik qilgan va ma'rufatlar o'qilgan olim Nasr ibn Ahmadning qizi Shaxdaga "Faxr an-niso" (ayollar iftixori) degan olim unvon berilgan. U

ko'pkina ilmlar sohibasi, hadislar bilimdoni, husnixatda o'z mahoratini namoyon eta olgan. Shu bois, unga "Shahdatul-kitoba" degan e'tiroflar berilgan. U bu ilmlarni egallash uchun zamonasining mashhur olimlaridan tehsil olgan. Bundan tashqari, u fiqh va tavihid ilmiga bag'ishlangan asarlar muallifi hamdir. Yoki, Abdulvahob ibn Umarning qizi Uzasira mashhur shayxlar qo'lida tehsil olib, ular qo'lida mudarrislik qilish huquqini beruvchi hujjat olib "Sit al-quddat" (shariat qozisi) unvoniga sazovor bo'lgan.

Tazkirada muallif turon zaminda yetishib chiqqan temuriy malika Amir Temurning qizi Sultonbaxt boburiy malikalardan hamidabonu haqidagi ma'lumotlarni keltirib o'tadi. Yoki Eron adabiyotining shox asarlaridan biri, "Hakim sind bot kitobi" bo'lib, u adabiyot tarixida "sind botnoma" yoki "Zuzaro sab'a", "Kitobi makruniso" (Xotinlar makri kitobi) kabi nomlar bilan atalib kelingan[2]. Asar turli hikoyalardan iborat bo'lib, ulardan ayollarning turli yo'sinda donolik aql bilan muammolarni hal qilganligi xususida so'z boradi. Asar Zaxriy Samardaniy qalamiga mansub bo'lib, Paxnaviy tilidan tarjima qilingan tasavvuriy asardir. Asar asosan Samoniy xuroson va Movaraunnahrda xalifalik tomonidan hukmronlik qilgan sulolalar davrida yaratilgan.

Yurtimiz davrida ham saklarning afsonaviy malikasi va lashkarsoshi To'maris, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar nazariga tushgan falakiyotshunos olim munajjima, shoirlar Mehri va Bediliy kabi shuhrat va hurmat qozongan ayollarni tilga olishimiz mumkin. Ayollar olamidani yetishib chiqqan temuriy malikalarning ham tarixda tutgan o'rni beqiyosdir.

Darhaqiqat, har qanday saltanat tarixda, ayniqsa, uning bosh raxbarining tarix sahifasida ma'rifatparvar va bunyodkor yoxud zolim va xiyonotkor sifatida nom qoldirib ketishida amirzoda va shahzodalarni dunyoga keltirgan malikalar, xos kanizaklar hatto xaram xizmatida yurgan cho'ri xizmatkorlarning ham xissasi kata ekanini e'tirof etmay bo'lmaydi. Bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalarda tarix sahifasining sirli qismini tashkil etgan saroy ayollari-malikalar, nufuzli oilalar vakillari, xos kanizlarning taqdiri, ularning saroy muhitida, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o'rni, adabiyot, san'at, me'morchilikni rivojlantirish xizmatlari haqida qimmatli ma'lumotlar mavjudki, ularni o'rganish ham alohida ilmiy tadqiqot uchun qiziqarli mavzudir.

Ko'xna tariximiz saxifalarini varaqlar ekanimiz, bizga faxr va iftihar tuyg'usini beruvchi temuriy malikalari, ularning davlat boshqaruvidagi ishtirokini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Bu sulolaning jahon tarixida keng e'tirof etilgani muhim o'rinda, shubhasiz, oliynasab malikalarning o'rni ham kata. Amir Temurning umr yo'ldoshi Bibixonim (Saroymulk xonim), Shohruh Mirzo ning sevimli xotini mag'rur va qat'iyatli Gavharshoxbegim, Milkatxonim, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoning opasi Xonzodabegim, qizi Gulbadanbegim, Akbarning xotini Ruqiya Sultonbegim, Jahongir Mirzoning xotini Mehriniso Nurjahonbegim, Umarxonning umr yo'ldoshi Nodirabegim, Hindistonda hukmronlik qilgan boburiyzoada Avrangzebning qizi Zebunisobegim shular jumlasidandir.

Buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temurning hayoti, markazlashgan davlat qurish yo'lidagi faoliyati va davlat boshqaruv tizimini uning vafotidan keyin temuriylarning toj-taxt uchun olib brogan kurashlarini yoritishga bag'ishlangan tarixiy manbalar, ular asosida yaratilgan ilmiy, qolaversa badiiy asarlar talaygina. Bu borada, jumladan, Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"[3], Sharofiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"[4], Ibn Arabshoxning "Ajoyib al-Makdur fi tarixi Taymur"[5], Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"[6], Xurshox ibn Qudobning "Tarixi elchi Nizomshox"[7], Fasih Ahmad Havofiyning "Madjmal-i Fasihi"[8] kabi nodir qo'lyozma manbalarni, shuningdek, xorijiy mualliflardan ispaniyalik elchisi Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandagi amir Temur saroyiga sayohat kundaligi"[9] va venger olimi va sayyohi Xerman Vambernig "Buxoro yohud Movarounnahr tarixi"[10] kabi tarixiy manbalar, B.Axmedov, A.Ziyo, T.Fayziyev, P.Ravshanov, P.Shermuhamedov kabi olimlarning taqiqotlari, M.Shayxzoda, P.Kodirov, M.Ali, B.Yo'ldoshev va boshqa bir qator olimlar va yozuvchilarning asarlarida bu mavzuga oid qimmatli ma'lumotlar uchraydi.

Amir Temur va Temuriylar davri tarixi haqida, shuningdek bizni qiziqtirgan mavzu haqida bir muncha keng va qimmatli ma'lumotlar beruvchi dastlabki manbalardan biri Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayin va majmai baxrayn"(Ikki saodatli yulduzning chiqish va ikki dengizning quyulish joyi) asaridir. "Matlai sa'dayin" dagi ma'lumotlarning qimmatli va ishonchlilik XV-XVI asrlardayoq tarixchilarning e'tiborini o'ziga qaratdi va ularning asarlari uchun manba vazifasini o'tadi, tarixsevar o'quvchilarning yuqori bahosiga sazovor bo'ldi.

Bizgacha Abdurazzoq Samarqandiyning faqat shu asari yetib kelgan. Garchi uning kichik zamondoshi tarixchi Xondamir uning boshqa asalari ham bo'lganligi haqida habar bersa-da, u ham faqat "Matlai sa'dayin" ning nomini keltiradi.

Asar ikki jildidan iborat. Birinchi jild boshqa tarixiy manbalar materiallari asosida, xususan Xofizi Abro'yning "Zubdat ul-tavorixi Bo'ysung'uriy asari asosida yozilgan bo'lib, Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun olib brogan kurashlari bilan bog'liq voqealar bayoniga bag'ishlangan va 1394-1405 yillar voqealarini qamrab olgan.

Asarning ikkinchi jildi Amir Temur vafotidan keyin u barpo qilgan ulkan hududdagi davlatda sodir bo'lgan voqealar, temuriylarning taxt uchun kurashlari bayoniga bag'ishlangan bo'lib, uch qismdan iborat. Birinchi va ikkinchi qismlarda Shohruh Mirzo hukmronlik tarixiga oid voqealar qalamga olingan. Birinchi qism 1405-1428/29 yillar voqealarini, ikkinchi qism 1428/29-1447 yillar voqealarini o'zida jamlagan. Asar uchunchi qismi 1447 yildan to 1470 yillarga qadar sodir bo'lgan voqealar bayoniga bag'ishlangan. Ma'lumki, bu davr temuriylar hukmronligi tarixida Samarqandda Ulug'bek Mirzo va Xurosonda Shohruh Mirzo ning uzoq davom etgan va nisbiy barqarorlikda kechgan hukmronligidan keyin yuzaga kelgan suronli voqealar va taxt vorislarining tez-tez almashinuvida kechdi. Bu suronli davrda Xurosonda Xirot taxtini so'nggi temuriylardan biri Sulton Husayn Boyqaro egallagandan keyin davlatning siyosiy-ijtimoiy hayotida biroz osoyishtalik o'rnatildi va bunda buyuk shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning ham xizmatlari kata bo'ldi. Muallif asarning bu qismida bayon qilingan ko'p tarixiy voqealarning bevosita guvohi bo'lgan va o'zi ham ularning ayrimlarida shaxsan ishtirok etgan.

"Matlai sa'dayin" o'rta asr fors tilida yozilgan. Abdurazzoq bu asarni asosan 1467-1470 yillar orasida yozib tamomlagan. O'rta asr tarixiy adabiyotining ushbu durdonasi bilan o'quvchilar uning o'zbek tiliga amalga oshirilgan tarjimasi bo'yicha tanishish imkoniga egadirlar. Asarning ikkinchi qismini fors tilidan hozirgi zamon o'zbek tiliga tarjima qilib. Unga keng so'z boshi yozgan va unga tegishli izohlar bilan ta'minlab nashrga tayyorlagan sharqshunos olim, tarix fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi fan arbobi Asomiddin O'rinboyev o'z ilmiy faoliyatining kata qismini Abdurazzoq Samarqandiy va uning asari tadqiqiga bag'ishladi. Asarning aynan mana shu qismi, olimlar fikricha, ayniqsa, qimmatli va orginaldir. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki bu qimmatli tarixiy manbaning ayrim ma'lumotli XIX-XX asr yevropa tarixiy adabiyotida o'z ifodasini topdi, uning ayrim qismlari fransuz, ingliz, rus va ayrim boshqa tillarga tarjima qilindi. Biroq dastlabki to'liq ilmiy tarjima o'zbek tilida amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. Muallif hayoti va faoliyatiga to'xtalib o'tsak. Uning to'liq qismi Kamoluddin Abdurazzoq, otasining ismi Jaloluddin Isxoq Samarqandiydir. Abdurazzoq Samarqandiy 1413 yil 7 noyabrda Hirot shahrida tug'ilgan. 1482 yilda shu shaharda vafot etgan. Uning "Samarqandiy" nisbasi bilan shuhrat topganiga kelsak, otasi Jaloluddin Isxoq asli Samarqandlik bo'lib, temuriylar saroylarida nufuzli lavozimlarni egallagan va keyinchalik Hirotga hizmat yuzasidan kelib qolgan. Aniqrog'i Shohruh saroyida mulozimlikda bo'lib, shox o'rdasi (lashkarida) imomlik va qozilik lavozimida ishlagan. Abdurazzoq Samarqandiyning o'zi ham keyinchalik hizmat yuzasidan Samarqandda bir necha marta bo'lib, bu yerda uzoq vaqt turgan vaqtlari ham bo'lgan. Muallif asarida o'zi haqida maxsus ma'lumot keltirmaydi, balki ayrimi voqealar bayoni davomida ular bilan bog'liq holda bu haqida ayrim ishoralarni uchratishimiz mumkin.

Nufuzli davlat lavozimlarida bo'lgan otasi, o'z davrining ma'rifatli kishilari sifatida tanilgan akalari yordamida Abdurazzoq Samarqandiy kelajakda sinchkov tarixchi bo'lishga, Shohruh Mirzo saroyida yuqori lavozimlarni egallashga loyiq bilim egasi bo'lib yetishadi. Madrasa ta'limini yakunlagach, 24 yoshli (1437/38) yosh tolibi ilm temuriylar saroyiga xizmatga taklif qilindi. Hayotida sodir bo'lgan bu voqeaning tafsilotlarini tarixchi o'z asarida ancha to'liq bayon etadi: u mashhur arabshunos olimlardan birining arab tili grammatikasiga izoh yozib, uni Shohruh Mirzo ga bag'ishladi va saroy majlislaridn birida uni hukmdorga topshiradi. Yosh olimning ishi bilan tanishgan Shohruh uni shaxsan sinovdan o'tkazdi va diniy masalar bo'yicha maslahatchi lavozimiga

loyiq bilimga ega emas degan gap tarqatdilar. Shunda Shohruh Mirzo Hirotning taniqli fiqxshunoslari va saroy ayonlari hozirligida shariat masalalari bo'yicha uni imtihon qildi. Bu imtihon Abdurazzoqning o'z tengdoshlari o'rtasida ancha yuqori bilimga ega ekanini isbotlab berdi. Shundan so'ng bo'lajak tarixchi temuriylar e'tiborini o'ziga yanada kuchliroq qaratdi, ularning ishonchini qozondi va davlat ishlarida ham faol qatnasha boshladi, Shohruh Mirzo topshirig'iga ko'ra diplomatik va elchilik aloqalariga oid ishlar bilan ham shug'ullandi. 1442 yilning yanvaridan to 1444 yilning dekabrighacha Shohruh Mirzo topshirig'i bilan Abdurazzoq Samarqandiy Janubiy Hindistondagi port shahar Kal'kutaga va Vijayanagar davlatiga diplomatik topshiriq bilan borgan elchilarga boshchilik qildi. Keyinchalik ham ayrim davlatlarga elchi qilib yuborildi. Abdurazzoq Shohruh Mirzo ning vafotidan keyin ham davlat ishlarida faol ishtirok etdi, Xuroson bilan boshqa davlatlar o'rtasida hamda temuriylar o'rtasida hamda temuriylar o'rtasida turli masalarga tegishli diplomatik yozishmalarni olib borishda qatnashib keldi.

1451 yilda Xuroson davlati poytaxti Hirotida taxtni Abdulqosim Bobur egallagach, bu davrga kelib, davlatning nufuzli davlat arboblardan biri sifatida tanilgan Abdurazzoq Samarqandiy uning xizmatida bo'ldi, safarlarida unga hamroxlik qildi. Taft shahriga qilingan safarlardan birida tarixchi "Zafarnoma" ning muallifi Sharofiddin Ali Yazdiy bilan uchrashdi. Taxtni abu Said Mirzo egallagach, Yoshi elliklarga borib qolgan Abdurazzoq 26 yillik xizmatdan keyin saroy ishlaridan uzoqlashdi. Saroydagi baland mansablar tarixchiga moddiy naf keltirmadi. Bu haqida tarixchining o'zi 867 (1462/1463) yil voqealariga bag'ishlangan bobda shunday xabar beradi: "Shu yili (ushbu) varaqlarni (yozib) to'plovchi Abdurazzoq ibn Isxoq tiriklik tanqisligidan biroz shikoyat qilib yurgan edim, dorussaltana Hirotning akobir va ayonlari humoyun (Shohruh) honaqqohining shayxlik mansabi bu faqirga topshirilishini durust maslahatdan deb topdilar. Uchunchi jumod al-avval (24 yanvar 1463) yakshanba kuni amirlar, vazirlar va aholi tashrif buyurib yig'ildilarva shayxlik

mansabini (menga) topshirdilar.[11] Bu kamtarona lavozim Abdurazzoq Samarqandiyga turmush kechirish uchun biroz mablag' keltirdi va shu bilan birga temuriyzodalarning hukmronlik uchun olib borgan mutasil kurashlaridan, siyosiy tala-to'plaridan, fitna to'la saroy muhitidan uzoqlashish, osoyishta nijod qilish imkonini berdi. U o'z nomining tarix sahifalarida abadiy muhrlanib qolishiga sabab bo'lgan "Matlai sa'dayn" asarini yozishiga kirishdi va bu ishni muvaffaqiyatli yakunladi.

Asarda o'rni bilan matn mazmunini to'ldirib yoki izohlab keladigan ko'plab Qur'on oyatlari, hadislar keltirilgan, shuningdek boshqa shoirlarning va mualliflarning o'z ijod namunalaridan misollar berilgan. Bu she'riy namunalar, bir tomondan, muallifning o'zi ham iste'dodli shoir bo'lganidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan, uning adabiyot tarixi va diniy ilmlardan yaxshi xabardor bo'lganini ko'rsatadi. Hajman yirik bo'lgan bu asarda temuriy malikalarga alohida bob yoki qism ajratilmagan bo'lsada, voqealar rivojida ular haqida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Asar sahifalarida Gavharshodbegimning ismi eng ko'p uchraydiki, bu yana bir bor malikaning o'z davri tarixiy voqealarida yetakchi o'rin egallaganini isbotlaydi.

Xulosa. Temuriylar xonadoniga mansub malikalar va oliynasab ayollar haqida gap ketar ekan, bu ajoyib hilqatning sardori, Amir Temurning umr yo'ldoshi, o'zining yuksak idroki, farosati, aql-zakovati, husn-latofati bilan sohibqironning alohida hurmatiga sazovor bo'lgan, uning tomonidan "katta xonim" yoki, "Bibixonim" unvoniga noil bo'lgan Saroymulxonimni tilga olmaslikni iloji yo'q. Tarixiy manbalarda aytilishicha, Amir Temur markazlashgan davlat tuzib, uni yeti yil boshqargach, qolgan vaqtlarini ko'proq poytaxtdan yiroqda, davlat chegaralarini kengaytirish va mustahkamlash uchun kechgan jangu jadallarda o'tkazdi. Bu davrda davlat ishlarini rasman tayinlangan hokimga topshirar ekan, shu bilan birga aqlu zakovatda tengsiz Saroymulxonimning tadbirkorligi, oqilligi, zukkoligiga ham qattiq ishonar edi. Bu bilan sohibqiron malikaning boshqaruv ishlaridagi o'mini ham belgiladi.

ADABIYOTLAR

1. Rizouddin Faxriddin o'g'li Mashhur xotunlar – Toshkent: Navro'z, 2019.
2. Zahriy Samarqandiy. Xotunlar makri. – Toshkent: G.G'ulom nomidagi nashriyot matbuot birlashmasi, 1992.
3. Nizomiddin Shomiy. Zarafshon / Fors tilidan o'giruvchi Yunusxon Xakimjonov. Tarjimoni qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va ma'sul muharrir Asomiddin O'rinboyev – T. O'zbekiston, 1996.
4. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma / So'zboshi, tabdil, izohlar va ko'rsatkichlar mualliflari Ashraf Axmad, Xaydarbek Bobobekov. T.Sharq, 1997.
5. Ibn Arafshox. Ajoyib al-makdur fi tarixi Taymur / So'zboshi, arab tilidan tarjima va izohlar muallifi U.Uvatov. – T.Mehnat, 1992. I-II kitob.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma-T.O'qituvchi, 2008.
7. Xamdamova M. Tarixi elchi Nizomshox. – T. Yangi nashr, 2012.
8. Fasih Ahmad Havofiy Madjmal-i Fasihi (Fasih to'plami). Toshkent. Fan 2018.
9. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406 yillar) – T. O'zbekiston, 2010.
10. Xerman Bamberi. Buxoro yohud Movarounnahr tarixi – T.1990.
11. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majmai baxrayn. II jild, uchunchi qism..., 537-bet.